

معنابخشی به مقاومت و همبستگی ملی

مژگان محمدی^۱

یکی از اصول محوری مقاومت و همبستگی ملی در برابر رنج‌ها، مشقات و مصائب تحمیلی از سوی قدرت‌های جهانی به یک ملت، به خصوص سختی‌ها، وحشت و مصائب ناشی از جنگ، احساس «معناداری» مقاومت، وحدت و همبستگی در میان یکایک افراد آن جامعه است. عوامل مختلفی می‌تواند در معناداری مقاومت و همبستگی ملی مؤثر باشد، که البته در این یادداشت با استفاده از آیات قرآن کریم به یکی از مهمترین عوامل یعنی حس «ما-آگاهی»^۲ در جامعه اشاره می‌کنیم. «ما-آگاهی» که در ارتباط شخص با دیگر افراد جامعه مفهوم پیدا می‌کند یعنی احساس و درک و دریافت هر یک از افراد جامعه به خود و دیگری به صورت «ما» باشد و نه به صورت «من و تو». گرت تامسون (۱۳۹۴، ۱۶۹-۱۷۰۳) احساس ما-آگاهی را در فهم رابطه افراد جامعه اینگونه توصیف می‌کند: باید در عشق و دوستی نسبت «جزء/کل» را جایگزین نسبت «وسیله/غایت» کنیم. یعنی، «تو» به جای این‌که وسیله‌ای برای معنا داشتن زندگی من باشی، جزئی از زندگی من و معنای آن می‌شوی. اینکه زندگی دیگری جزئی از زندگی فرد باشد، محتاج «ما-آگاهی» است. این ما-آگاهی خوداندیش ماهیت رابطه را به شیوه‌های متعدد اصلاح و پیوندهای بین افراد را مستحکم می‌کند. اولاً بر خلاف اندیشه هم‌کاری بین افراد جدا از هم، اندیشه انجام دادن کارها با هم به مثابه یک واحد و فعالیت مشترک را مجاز می‌دارد. ثانیاً شیوه ورود و علائق و دغدغه‌های دیگر افراد را در زندگی ما تغییر می‌دهد. ثالثاً، آگاهی تاریخی جدیدی را در تصور و درک ارزش رابطه به وجود می‌آورد.

دیدگاه قرآن درباره قوت و تأثیر امور معنابخش و رای خود بسیار قابل ملاحظه است. قرآن به نقش اساسی ارتباط درست با دیگری در قالب «امت»، تعیین اهداف و آرمان‌های مشترک و تلاش برای رسیدن به آنها در معنابخشی به زندگی اهمیت فوق‌العاده‌ای می‌دهد و توصیه‌هایی برای برقراری این ارتباط درست و تعیین غایات و اهداف ارزشمند دارد. توجه به ارزش دیگری و داشتن اهداف و آرمان‌های مهم و طرح‌های اجتماعی و سیاسی فراتر بیش از داشتن اهداف مهم زندگی‌مان را معنادارتر می‌کند. در واقع، داشتن اهداف و آرمان‌های جمعی بیش از اهداف و آرمان‌های فردی به زندگی معنا می‌بخشد. یکی از تأکیدهای مهم قرآن این است که مسلمانان امت واحده‌ای را تشکیل می‌دهند. این‌که هر کسی خود را فردی از جماعت بزرگتری بداند به نام امت، ارتباط شخص با دیگری در قالب ما-آگاهی را شکل می‌دهد. در ما-آگاهی ارتباط شخص با دیگر افراد اندیشیدن، احساس و درک و دریافت آنها و خود نه به صورت «من و تو» بلکه به صورت «ما» است. در ما-آگاهی زندگی هر فرد جزئی از زندگی دیگر افراد است و سعادت و شقاوت زندگی افراد را به یکدیگر پیوند می‌زند. برای تحکیم و پایداری این امت قرآن برنامه‌های زیادی دارد.

^۱ عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی؛ Mohammadi@acecr.ac.ir

^۲ we-awareness

^۳ تامسون، گرت، ۱۳۹۴، معنای زندگی، ترجمه غزاله حجتی و امیرحسین خداپرست، تهران: نگاه معاصر.

«امت» یک جامعه دینی است که در حالت آرمانی باورهای واحد دارد (ماتیوسن دنی، ۱۳۹۲). پی‌ریزی امت اسلامی در زمان هجرت محمد (ص) و مسلمانان مکی پیرو او از مکه به مدینه نشانگر تغییر جهتی قاطع از نظام قبیله‌ای به سوی اجتماع برتری است که عامل پیوند اعضای آن بیش از پیوند خویشاوندی ایمان است. این اصطلاح در دوره مدنی و پس از شکل‌گیری امت نوپای مسلمانان به عنوان کلیتی هم دینی و هم سیاسی در آنجا، بر جامعه اسلامی تحت راهنمایی محمد (ص) اطلاق می‌شود، می‌توان به دو ویژگی «تسلیم/امه مسلمه» و «تعادل و میانه‌روی/امه وسطا» اشاره کرد. تسلیم در برابر خواست و اراده الهی، «حقیقت اسلام است» (طباطبایی، ج ۱: ص ۲۸۵)؛ و از این‌رو، ابراهیم (ع) به همراه فرزندش اسماعیل (ع) هنگام بنا نمودن کعبه از خداوند درخواست کردند که از نسل آنها امتی فرمانبردار و تسلیم به رضا و خواست الهی پدید آورد و از میان آنها فرستاده‌ای برانگیزد تا آیات او را بر آنان بخواند و کتاب و حکمت به آنان بیاموزد و پاکیزه شان کند (نک. بقره، ۱۲۸-۱۲۹).

ویژگی دیگر امت اسلامی تعادل و میانه‌روی/«امه وسطا» است. یعنی اجتماعی میانه که به نحوی شایسته تعادل یافته است و همچون نوعی الگو از لحاظ رابطه با خداوند در میان اجتماعات دیگر مطرح است (ماتیوسن دنی، ۱۳۹۲)، امتی فضیلتمند، به دور از افراط و تفریط. امتی که نه از معنویت گریزان است و غرق در لذات و گرایش شدید به مادیات مادی است و نه گریزان از مادیات و برآورده کردن نیازهای طبیعی جسم خود است، گرفتار در گرداب رهبانیت خشک و خشن و اجتناب از حد متوسط برخورداری از تمتعات دنیوی. بلکه امتی است میانه‌رو که به کمال هر دو ساحت وجودی بدن و نفس افراد خود می‌اندیشد، «امت وسط و عدل که هر دو طرف افراط و تفریط با آن سنجیده می‌شود، امت میزانی که حال سایر امت‌ها با آن وزن می‌شود، و خلاصه مردمی که در دو طرف افراط و تفریط قرار دارند، حال خود را با امت اسلام می‌سنجند و به افراط و تفریط خود متوجه می‌شوند» (طباطبایی، ج، ص ۳۲۰) و از این‌رو، این امت می‌تواند به مثابه الگو شاهی برای امت‌ها و جماعات دیگر بشری در نظر گرفته شود.

از جمله ویژگی‌های امت اسلامی که هماهنگ با روح همبستگی و وحدت میان مسلمانان است و دلالت بر ارتباط اشخاص امت با یک‌دیگر در قالب ما-آگاهی است، «امر به معروف و نهی از منکر» است. امر به معروف و نهی از منکر همانطور که در آیه ۱۱۰ آل‌عمران به آن تصریح شده، ویژگی خاص امت اسلامی است که بواسطه آن امت اسلامی در میان دیگر امت‌ها شاخص و برتر می‌شود. «امر به معروف و نهی از منکر» یکی از مظاهر بسیار ارزشمند درک ارزش‌ها در بین افراد اجتماع و امت اسلامی است. امر به معروف و کارهای نیک و نهی از منکر و کارهای زشت، نشان‌دهنده این است که افراد یک جامعه به ارزش‌های شناخته شده در جامعه بها می‌دهند، آنها را درک می‌کنند و می‌خواهند آن ارزش‌ها در اجتماعشان حفظ شود و پایدار بماند. آنها اگر ببینند که فردی از آن ارزش‌ها تخلف می‌کند و از راه خیر و معروف منحرف شده است او را به حال خود رها نمی‌کنند و نمی‌گذارند در پرتگاه «فساد، شر و تباهی/منکرات» سقوط نماید.^۵ قطعا در این راه سختی و دشواری‌های زیادی است و کسانی که استقامت به خرج می‌دهند و بر دشواری‌ها و آسیب‌ها شکیبایی به خرج می‌دهند، عزم و اراده قوی دارند (نک. لقمان، ۱۷).

^۴ ماتیوسن دنی، فردریک (۱۳۹۲)، امت و جامعه، ترجمه فرهنگ مهرش: در مک‌اولیف، جین دمن، دائرة المعارف قرآن، سرویراستاران فارسی:

حسین خندق آبادی، مسعود صادقی، مهرداد عباسی، امیر مازیار، ج ۱: صص ۳۵۶-۳۷۶، تهران: انتشارات حکمت

^۵ بنگرید به: طباطبایی، ج ۳، ۳۷۲

امت اسلامی امتی واحد و به دور از اختلاف و پراکندگی است. «وحدت» نمود اصلی رابطه اشخاص بر اساس ما- آگاهی است و وفاداری و پایداری امت اسلامی را نشان می دهد. اختلاف و پراکندگی باعث فساد و تباهی در جامعه است. از این رو، در آیه ۱۰۳ آل عمران، محبت و دوستی را مایه وحدت و انسجام میان افراد اجتماع می داند و از مردم می خواهد که از اختلاف و دشمنی و پراکندگی سابق خود عبرت بگیرند و با چنگ زدن به ریسمان الهی وحدت خود را حفظ کنند (نک. طباطبایی^۶، ج ۹، ص ۵۳).

علاوه بر مفهوم امت به عنوان مفهومی توسعه یافته از اجتماع انسانی مفاهیم دیگری نیز در قرآن به کار رفته که بر اجتماعات انسانی دلالت دارد که بیانگر طیف وسیعی از ارزش ها از خصایص والای دینی- اخلاقی یا ویژگی های نکوهیده و ناپسند است، به طور مثال می توان به گروه های انسانی مسلمون، مؤمنین، عبادالله، کافران، مشرکان، منافقان، اهل کتاب و غیره. اشاره کرد. همچنین واژه «حزب» به معنای دسته، گروه وقتی همراه با «الله» و «شیطان» به کار می رود بار معنایی دینی پیدا می کند (ماتیوسن دنی، ۱۳۹۲).

ایزوتسو (۱۳۸۶: ۱۰۷-۱۱۶) درباره تأثیر نهادهایه کردن مفهوم امت در جامعه آن روز عربستان و دوران رسالت پیامبر اسلام می گوید. ساخت اجتماعی عربستان پیش از اسلام در اصل یک ساخت قبیله ای بود. خونی که به اخلاقیات مشرکان حیات می بخشید، احساس مسئولیت مشترکی بود که در میان همه اعضای یک قبیله وجود داشت. روح قبیله گرایی سرچشمه همه اندیشه های اخلاقی اصلی بود که جامعه عرب بر بنیاد آنها ساخته شده بود. احترام گذاشتن به روابط خونی خویشاوندی بیش از هر چیز در دنیا، و کوشیدن و عمل کردن در راستای عظمت و مجد قبیله، وظیفه مقدسی بود که هر فردی از اعضای قبیله و گروه، از روی طیب خاطر خود را ملزم به رعایت آن می دانست. به این ترتیب، ساخت اجتماعی دوران جاهلیت اساساً قبیله ای بود. پیوند خویشاوندی نسبی، احساس افتخار مبتنی بر اهمیت روابط خونی که لازمه آن جانبداری از برادران و اعضای قبیله، صرف نظر از درستی و نادرستی آنان بود، عشق به قبیله خود، و تحمل سرزنش و شماتت جانگزای بیگانگان، اینها معیارهای نهایی سنجش ارزشهای شخصی در عصر جاهلیت بود. ظاهراً، در آن روزگار، عملاً هیچ معیار و استاندارد برای خوب و بد، و رای قبیله وجود نداشته است. وی در ادامه می گوید: پیامبر در چنین اوضاع و احوالی برتری و تفوق همبستگی دینی را بر همبستگی های نسبی و سبب قبیله ای اعلام داشت. اقدام وی در استقرار جامعه ای به کلی جدید بر بنیاد ایمان مشترک به خدای یکتا، اقدامی حقیقتاً تهورآمیز بود. اعضا و افراد این جامعه به لحاظ ایمان و اعتقاد مشترک خویشاوند یکدیگر بودند نه از طریق خون و نسب؛ مؤثرترین عامل جذب مردم به دین اسلام، صرف نظر از حقایق دینی نهفته در پیام محمد، توانایی آن در اظهار وجود به عنوان نقطه تبلوری برای یک وحدت اجتماعی-سیاسی جدد بود.

حضرت محمد توانست با لغو اصل همبستگی قبیله ای و قرار دادن توحید به جای آن، قدمی شجاعانه بردارد و با استقرار اصل توحید امکان ایجاد یک سازمان جدید اجتماعی را باشیوه زندگی شعائری به عنوان تجلی ای از نظم ابدی در جهان خاکی فراهم ساخت. اسلام نوع جدیدی از برادری و اخوت را مقرر داشت که بر بنیاد هم عقیدگی و همکشی همه افراد جامعه بود و اعلام کرد که اینگونه پیوند برادری بسی نزدیکتر و محکم تر از پیوند برادری از راه نسب و خون است. الغای قانون کهن و ریشه دار عصبیت را می توان سرانجام در بینش معادی روز رستاخیز جستجو نمود، زیرا در آن روز همه پیوندها و روابط خانوادگی و نسبی که اینک مورد اعتنا و ستایش است، عبث و بی ثمر خواهد شد (نک. عبس، ۳۳-۳۷؛ مجادله، ۲۲؛ توبه، ۱۱۳-۱۱۴). بدین ترتیب، به گفته

^۶ طباطبایی، محمد حسین، تفسیر المیزان

ماتیوسن دنی (۱۳۹۲) یکی از جاذبه‌های اصلی دین جدید برای قبایل و نیز برای جوامع کوچک شهری بود که این اعتبار والا را برای خویشاوندی و میثاق‌ها قایل بودند؛ چرا که جهان عرب کهن فاقد درک و ارزشیابی پیوندهای استوار اجتماعی نبود. نکته مهم الگوی منسجم قرآن از پیوند اجتماع با ایمان و اخلاقیات در چهارچوبی توحیدی بود.

در خاتمه لازم است یادآوری شود که ابعاد اصلی نگرش قرآن به امت و جامعه درآموزه‌ها و دیدگاه‌های مطرح شده درباره آن، بیشترین تأثیرات مهم را بر تاریخ، آداب و رسوم و گرایش‌های مردم مسلمان در سراسر دنیا گذاشته است. بی‌تردید، پایدارترین اندیشه و آرمان اجتماعی در قرآن همان «امت» است و این مفهوم به لحاظ اصلاحات اجتماعی، دینی و سیاسی خاص چنان انعطاف‌پذیر است که می‌تواند طیف گسترده‌ای از دغدغه‌های مسلمانان را در بر بگیرد، بی‌آنکه آنان حس کلی‌شان را نسبت به هم‌داستان‌شدن و استشعار به پرسشی مهم درباره باور و رفتار صحیح در حیات فردی و اجتماعی را از دست بدهند. در واقع، اندیشه «امت» مسلمانان را قادر ساخته است که شکست‌های بزرگی را تحمل کنند، همچون شکست‌های دوره استعمار غربی در زمانی که قدرت سیاسی آنها در عموم ممالک اسلامی در کمترین حد ممکن بود (ماتیوسن دنی، ۱۳۹۲: ۳۷۵).

علاوه بر این، آرمان امت برای تحقق یافتن و اثربخشی محتاج یک نظام سیاسی یگانه در میان مسلمانان نیست. برای نمونه، در آمریکا زندانیان مسلمان امت‌هایی را در دوران حبس خویش بنیاد کردند. نمونه‌های فراوانی از امت اسلامی تأسیس و تقویت شده‌اند و به عنوان اجتماعات اخلاقی-دینی پایدار در ارتباط تنگاتنگ با جریان عمومی عالم اسلام محل توجه بوده‌اند (ماتیوسن دنی، ۱۳۹۲: ۳۷۶).

— ماتیوسن دنی، فردریک (۱۳۹۲)، امت و جامعه، ترجمه فرهنگ مهرش:، در مک‌اولیف، جین دمن، دایره المعارف قرآن، سرویراستاران فارسی: حسین خندق آبادی، مسعود صادقی، مهرداد عباسی، امیر مازیار، ج ۱: صص ۳۷۶-۳۵۶، تهران: انتشارات حکمت